

Ўзбекистон Давлат консерваторияси
“Шарқ мусиқаси” факультети
“Анъанавий хонандалик” таълим йўналиши

Моҳичехра Шомуродова

РЕФЕРАТ

Мавзу: Бухоро вилояти Олот тумани фольклор ижрочилиги.

Тошкент 2016

Режа:

- 1.Бухоро вилояти Олот тумани фольклори тарихий асослари.**
- 2.Бухоро вилояти Олот тумани фольклор ижрочилари.**
- 3.Якуний хулосалар**

1.Бухоро вилояти Олот тумани фольклор ижрочилигининг тарихий асослари.

Муайян бир ҳудуд, унинг санъати, қадриятлари ҳақида сўз юритишдан аввал унинг тарихий ўтмишига, жуғрофий ўрнига ва этник таркибига бир қур назар солиш фойдадан холи эмас. Чунки, ҳар қандай адабиёт ёхуд санъат намунасининг яратилишида ҳудуд ўтмишининг улкан таъсири бор, бу инкор этиб бўлмайдиган тарихий ҳақиқатдир. Шу маънода, Бухоро вилояти Олот тумани фольклор ижрочилиги борасида сўз очганда унинг қадим тарихини, анъаналарини имкон қадар таҳлил қилмоқ мақсадга мувофиқдир

Қамровни андак кенгроқ олиб, даставвал ўзбек халқининг тарихига назар ташлаганда, минг йиллар давомида унинг кўплаб машаққатларни бошдан кечирганлигига, шундай бўлса-да, ўз тарихий илдизларини, бебаҳо қадриятларини сақлаб қолганлигига гувоҳ бўламиз. Зеро, айнан ана шу фактор, яъни ўзликни унутмаслик, аجدодлар меросини авайлаб-асраш миллатни бир бутун ҳолда сақлаб қолгани ҳеч кимга сир эмас. Шунинг билан бирга, тўқсон икки бовли ўзбек халқининг таркибига кирган ҳар бир элат, уруғ, аймоқ ва улуснинг ўз тарихи, ўз маданияти ва анъаналари бор. Асрлар бўйи шаклланган фольклор кўшиқлар ва муайян ҳудуднинг ўзигагина хос бўлган удумлар ўша халқ ўтмишининг кўзгусидир. Бухоро вилояти Олот тумани ҳам ана шу улкан силсиланинг бир ҳалқасидир.

Олот- Бухоро вилоятининг кенжа туманларидан бири бўлиб, республиканинг жанубий дарвозаларидан бири саналади. У кўшни Туркменистон Республикаси билан умумий чегарага эга. У 1943 йилда мустақил туман сифатида тан олинган. Истиқлолнинг дастлабки йилларида, яъни 1993 йилда туманнинг 50 йиллиги, Олот ҳудудига одамлар кўчиб келиб, яшай бошлаганлигининг 600 йиллиги кенг нишонланди. Аслида бу –расмий ахборот, нисбий маълумотдан бошқа нарса эмас. Бир пайтлар Мохондарё (Қоракўлдарё) дан сув олган Тайқир (аслида «таги қир», яъни қир тагида, яқинида жойлашган дегани) ариғи бу воҳани асрлар бўйи сув билан таъминлаган. Тагин бир тарихий маълумот: Испанияда Олот деган шаҳар бор. Фикримизча, еттинчи асрда Марказий Осиёни забт этган араблар ўз юртларига қайтишда орлот уруғига мансуб бир элат улар билан кўшилиб кетган. Кейинроқ, араблар Испаниянинг катта қисмини ишғол этишгач, орлотлар ўша ерда муқим яшаб қолишган ва йиллар ўтиб ўз шаҳарларини барпо этишган. Ғарб фалсафасининг улкан бўлаги, хатто испан трубадорлар шеърияти ҳам Ибн Сино шеъриятидан озиқланганлигини ҳисобга олсак, фикримиз учалик ҳам асоссиз эмаслиги ойдинлашади.

Энди орлот уруғи ҳақида икки оғиз маълумот. Туманга ном сифатида танланган атама айнан ана шу уруғ номидан келиб чиққан, бу ҳақда қадимги

манбаларда ишончли маълумотлар мавжуд. Уларни батафсил санашга ҳожат йўқ. Айтадиганимиз шуки, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғотит турк», Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Зафарномаи Абдуллаҳон», Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» асарларида, ҳазрат Навоий ва Мирзо Бобур ғазалларида орлот уруғи ҳақида ноёб фикрлар бор. Соҳибқирон бобомиз Амир Темур Туронзаминни мўғуллар зулмидан озод қилиш учун ўз мустақил қўшинини тузганда унинг таркибига ўн иккита уруғ вакилларида навкар олган, ана шу ўн икки ишончли уруғ орасида орлотлар ҳам бор эди. Соҳибқироннинг мустақиллик йўлидаги илк яширин машварати ҳам айнан Қоракўл ҳудудида, Ёдгорбек орлотнинг уйида бўлиб ўтган. Амир Темурнинг опаси Ширинбекага уйланган Муайидбек орлот ҳам то умрининг охиригача Соҳибқиронга садоқат билан хизмат қилгани маълум. Демак, орлот атамаси талаффуз эврилишлари боис «Олот»га айлангани кўриниб турибди.

Бугунги кунда орлот уруғи вакиллари мамлакатимизнинг турли бурчакларида, қолаверса, Эрон ва Афғонистонда ҳам истиқомат қилишади. Гарчи асрлар бўйи юз берган тарихий ўзгаришлар уларнинг маданияти ва удумларига турлича таъсир кўрсатган бўлса-да, улар қадимий орлот уруғи вакиллари дirlар. Тўқсон икки туркий уруғлар аслида ҳозирги Монголия (Мўғулистон) ҳамда Олтой ва Урал тоғлари этакларидан дунёга тарқалгани эса алоҳида илмий ишга мавзудир.

Демак, Олот кеча ёхуд бугун пайдо бўлган ҳудуд эмас, унинг тарихий илдиzlари анча чуқур. Бу ҳудудда яшовчи халқнинг оғзаки ижоди ҳам турли манбалар ва чашмалардан озикланган. Айнан шу ўринда туманнинг жуғрофий ўрни ўз сўзини айтади. Яъни, унинг географик жойлашуви ушбу ҳудуд фольклорига улкан таъсир кўрсатган. Юқорида таъкидланганидек, Олот тумани аҳли асрлар бўйи туркманлар билан қўшни яшаб келади. Табиийки, халқнинг шеvasи, анъаналари, удумлари ва айтимларига ҳам туркманларга хос унсурлар, яъни элементлар сингиб кетган. Боз устига, олотликларнинг аксарияти худди туркманлар ва хоразмликлар сингари ўзбек тилининг ўғиз-қарлуқ лаҳжасида сўзлашишади. Асрий борди-келдилар, маданий ва савдо алоқаларини эътиборга оладиган бўлсак, Олот фольклори таркибидаги қўшиқ ва лапарларда, уларнинг матни ва оҳангларида туркман ва хоразмликларга хос унсурларнинг учраши табиий бир ҳолдир. Эътиборли жиҳати шуки, Бухоро вилоятининг Олот ва Қоракўлдан бошқа қарийб барча туманларида тожик тили иккинчи тил сифатида фаол истеъмолда, фақат шу икки тумандагина аҳоли ўзбек тилида сўзлашади. Шундай бўлса-да, сўнгги йилларда Олот фольклорига форсийзабон халқлар айтимлари ҳам сингиб борётганини эътироф этиш лозим.

Яқин қўшничилик боис бир халқ маданиятининг иккинчисига таъсир ўтказиши тарихда кўп учрайди. Масалан, бир пайтлар хуннлар (туркийларнинг қадимий аجدодлари) саркардаси Атилла томонидан забт

этилган ҳозирги Венгрия ва Болгария худудида қўлланилган атама ва иборалар қўшни Руминия ва Германияда яшовчи аҳоли орасида ҳам кенг тарқалган. Тарихий ассимиляция –тамаддунлар, маданиятлар ривожига кучли туртки берувчи омиллардан биридир. Олот халқ айтимларида учрайдиган

Рўмолим бўядим исли рўёна

Новхонадан сув оқади ҳар ёна,

Бошим олиб кетсам Фароб района

Шунда ҳам совимас ёнган юрагим

каби мисралар, ёхуд «Қорақўлдан келарман, қошим қаро» сингари айтимлар фикримизни исботлаб турибди. Фароб –қўшни Туркменистоннинг собиқ Чоржўй, ҳозирги Лебаб вилоятига қарашли, Олот билан чегарадош туман.

Ҳар қандай ҳудуд каби, Олот ҳам ривожланишнинг барча босқичларини ўз бошидан кечирган. Инсоният тараққиётидаги ўзгаришлар, кундалик турмушдаги воқеа-ҳодисалар, маиший ҳаёт муаммолари халқ айтимларида ўз аксини топган.

Дарёлар бўйинда кема гузари

Оқ билага қизил маржон тизали,

Кўнгиллар бир бўлса, била гезали

Кўнгил бўлак бўлса, тамом узали.

Юқоридаги тўртликнинг илк сатрига диққат қилинса, бир тарихий ҳолат аён кўринади. Яъни, минг йиллар бурун Мохондарёнинг тошиши натижасида ҳозирги Қорақўл ва Олот туманлари ҳудудларида улкан сувлик ҳосил бўлган. (Аслида Қорақўл ҳам «Катта, улкан кўл» маъносини беради. Қадимги туркий тилда «қора» сўзи «буюк, улкан» маъноларида ҳам қўлланилган. Энг қадимги туркий ёзма ёдгорликлардан бири бўлмиш «Дада Қўрқут китоби» асарида ҳам аксарият айтимлар «Қора бошим сенга қурбон бўлсин» деган фикрлар билан якунланади. Яъни, айтувчи эшитувчига ўз ҳурматини изҳор этиб, «Сенинг ҳузурингда мағрур бошимни эгдим» деяпти). Ҳосил бўлган улкан ҳудуддаги сувликда аҳоли балиқчилик ва овчилик билан шуғулланган. Демак, кемалар қатнови йўлга қўйилган, бандаргоҳлар, кема гузарлари, яъни ихчам портлар пайдо бўлган.

Бу фикрни исботловчи далиллар Олот халқ фольклорида кўплаб топилади. Масалан:

Айланмадан айланади кемангиз

Ёрим, ёлғон экан берган ваъдангиз...

мисралари билан бошланувчи халқ термасида ҳам биз юқорида таъкидлаган тарихий вазият, турмуш тарзининг бир парчаси тасвирланади.

Қуйидаги мисралар эса халқнинг кундалик турмуши, маиший ҳаётининг бир қиррасини ойдинлаштиришга ёрдам беради:

Паранг рўмолимни олиш эдаман

Сизни шу жойлара тониш эдаман.

Демак, паранг рўмол, яъни, фаранги, француз рўмоллари азалдан ушбу ҳудудда ҳам машҳур бўлган, аёлларнинг ноёб либослари қаторида турган. Ижрочи аёл тилидан, яқин дўст, дугона топган аёл тилидан куйлаяпти. У ўзи учун қимматли бўлган фаранги рўмолини дугонасининг эски рўмолига алмаштиришга ҳам тайёр, яқинда шу юртга келин бўлиб тушган ёки меҳмонга келган дугонасини ўз юрти билан таништирмоқчи.

Юрт тарихидан яхши маълумки, марказдан узоқ бўлган ҳудудларда саноат ривожини нисбатан суи кечади, аҳоли кўпроқ деҳқончилик, чорвачилик ёки овчилик билан шуғулланади. Шу боис ҳам ҳунарманд аҳли юксак кадрланиб, саноат маҳсулотлари ҳам камёб ҳисобланади. Бундан ўттиз йилча олдин Ўзбекистон ва Туркманистон халқ артисти Бобомурод Ҳамдамов ўз доирачиси, халқ кўшиқларининг билимдони Ҳамрокул Одилов билан жўровозликда куйлаган кўшиқда айнан шу ҳолат акс этган. Гарчи кўшиқнинг даромад қисми «Мавриги» оҳангларида куйланса-да, асосий матн Олот халқ термаларидан олинганлиги диққатга сазовордир:

Шишани заргарга бердим

Кечалар тортдим фироқ,

Бир қўлимга шам олибман

Бир қўлимга шамчироқ.

Шамчироқнинг ёнганидан

Ёнмагани яхшироқ,

Бевафо ёр бўлганидан

Бўлмагани яхшироқ...

Кўриниб турибдики, бир пайтлар Олот ва Қорақўл аҳли орасида жуда машҳур бўлган, тўй-томошаларда муттасил куйланган бу терма чинакам

халқона, қўйма мисралардан таркиб топган. Аҳоли маиший ҳаётида ўша пайтлар жуда тақчил бўлган чироқ шишаси ногоҳ синиб қолса, уни дарҳол ташлаб юборишмаган, камёб касб эгалари бўлган заргарлар уни чегалаб беришган. Шам эса ўша пайтларда уйларни ёритишнинг асосий воситаси саналган.

Томга сепдим шолини

Баланд кўтар полини,

Омон бўлсак кўрармиз

Ёрингнинг жамолини

мисралари билан бошланувчи термада эса деҳқончиликка хос элементлар ўз аксини топган. Худуд асосан сувликдан иборат бўлиб, қўриқ ерлар тақчиллиги аҳолини шоликорлик билан шуғулланишга ундаган.

Айрим термаларда эса халқнинг турмуш даражаси билан бирга ўша пайтдаги сиёсий-иқтисодий ҳолатга ҳам ишоралар бор. Масалан:

Қошинг қаторма-қатор

Даданг айвонда ётар,

Дадангнинг феъли курсин

Сени червонга сотар.

Ушбу термадан яққол хулоса чиқади: бу мисралар нисбатан кечроқ, Туркистон чор Россияси асоратига тушиб қолган даврларда яратилган. Червон, яъни.червонец –ўша пайтларда муомалада бўлган пул бирлиги, ўн сўмлик купюра. Демак, қўшиқда куйланишича, ота ўз қизининг қалинини ўн сўмлик червонецлар билан оляпти. Червон элементи ўша пайтлари Туркистон заминида яшаган кўплаб халқлар қўшиқларида учрайди. Фарғона-Андижон ҳудудларида яратилиб, анча машҳур бўлган «Гулёрахон» номли халқ қўшиғида ҳам шундай унсурлар учрайди:

Фабриканинг эшиги

Очилса ёпилмайди,

Фабриканинг қизлари

Червонга сотилмайди.

Олот тумани ҳудудига хос бўлган айрим халқ термаларида диний-мифологик унсурлар ҳам учраши қизиқарли ҳолатдир. Гарчи аҳоли турмуш даражаси анча юксалиб, эл орасида «Мачит билан мадраса, ўртасиндан йўл ўтса» каби мисралар яратилган ўша пайтлари ушбу ҳудудда ўқув даргоҳлари

ва мачитлар пайдо бўлганидан дарак берса-да, айрим термалардаги фикрлар аҳолининг дин ва пайғамбарлар тарихини чуқур билмаслигини кўрсатиб турибди:

...Азроил қоқар қанотин
Миниб чиқар Буроқ отин,
Олса мандин омонатин
Шундаям кўзларман сани.

Худойимга бўлсак банда
Икк қўла урсак кунда,
Пулсиротнинг кўприсинда
Шундаям кўзларман сани...

Юқоридаги фикримизни далиллаш учун айтиб ўтиш жоизки, Буроқ от элементи динимиз тарихида жуда машҳур ва ҳозирга қадар сирли бўлиб қолаётган «Меърож воқеаси» билан боғлиқ. Гарчи халқ Буроқни от дея билса-да, Пайғамбаримиз уни «Отдан кичикроқ, хачирдан каттароқ жонивор» дея таърифлаганлар. Расули акрам ўша жониворга миниб, Қуддуси Шарифдаги масжид олдидан меърожга, тангри хузурига кўтарилганлар. Демак, Буроқ, қўшиқда таъкидланганидек, Азроилга эмас, Муҳаммад алайҳиссаломга тегишли. Дин тарихига назар ташласак, меърождан сўнг Буроқ пайғамбаримиз ҳаётларида ҳам, ислом тарқалишида ҳам умуман кўринмайди.

Пулисирот –Сирот кўприги, қиёмат куни гуноҳкорлар ўтадиган кўприк. Ғафур Ғулом асарларидан бирининг қаҳрамони уни «киличдан ўткир, қилдан ингичка» дея таърифлайди. Демак, уни «Пулсиротнинг кўприги» тарзида истеъфода этиш нотўғри. Айтимдаги «Икки қўлга урсак кунда» мисраси эса қадимда асирлар ёки кулларнинг оёқ-қўлларига кунда, яъни ғул урилгани ҳақида маълумот беради. Ғул- қаттиқ ёғочдан ишланадиган кишаннинг бир тури. «Ғулом» сўзининг маъноси ҳам «кишанланган, эрксиз» деганидир.

Халқ маиший турмушининг кўплаб қирралари, тирикчилик воситалари ва ҳокозолар ҳудудга хос бўлган айтимларда ўз ифодасини топган. Сувликлар чекиниб, воҳада деҳқончилик ривож топгандан сўнг халқ дон эканлари етиштирган ва табиийки, тегирмонга эҳтиёж туғилган. Қуйидаги мисолларга диққат қилайлик:

Тегирмон угисам, уни гард бўлар

Қайрилиб қарасам, ёра дард бўлар,
Тегирмонни ғўра-ғўра тортаман
Бу ғазални куйганимдан айтаман.

Тегирмон устида марвар кўчади
Жоним ёрим кўзгинамдан учади,
Қаддимни тикласам, белим санчади
Ман бора билмадим, ёр ўзи галсин.

Кўплаб кўшиқ, лапар, айтишув, ёр-ёр ва марсияларлар айрим элементлар айнан ҳудудга хос бўлган шеваларда баён этилади. Бунини эса, сўзимиз бошида таъхкидлаганимиздек, ҳудуд аҳлининг тили, этник таркиби билан изоҳлаш мумкин. Масалан, мармар тошдан ясалган тегирмон тоши юқоридаги айтимда «марвар» шаклида ишлатилган.

Асосан аёлларга хос бўлган чарх йигириш машғулоти ҳам, муҳаббат можоролари, айрилиқ дарди ҳам ҳудуд аҳлининг кўплаб айтимларида учрайди, бунда ҳам халқ шеваси устунлик қилиб, айрим сўзлар айнан Олот лаҳжасида ифода этилади. Масалан:

Чарх игириб, чарх игириб ҳораман
Чархдан туриб, ёр қошина бораман...

Сарҳовуз бўйина сарсалар мани
Оламан дегана берсалар мани,
Оламан деганлар ола билмаса
Ўзимнинг ёрима қўйсалар мани.

Рўмолим бор ўриси
Деган қаро гўзлар,
Ўрагасим галмийди
Деган қаро гўзлар,

Бир ёрим бор кўнгилсиз

Деган қаро гўзлар

Сўрагасим галмийди

Деган қаро гўзлар.

Термадаги «ўриси рўмол» ибораси ҳам ўша даврлардаёқ Россия билан савдо алоқалари йўлга қўйилганини кўрсатиб турибди. Қолаверса, асрлар бўйи яхлит бир ҳудуд, қавму қариндош бўлиб яшаган Олот ва Қоракўл халқининг айтимлари орасида ўхшашликлар жуда кўп, айтимларда ҳудуд номлари ҳам бот-бот такрорланиб туради:

Олот билан Қоракўл ҳамсоями, ёр-ёр

Келин билан куёв бола қўш қоями, ёр-ёр...

Қоракўлдан чиқди икки милиса

Қора кастумингга ким тикди киса,

Топган-тутганингни тўплайвер биза

Худо қўшган бўлса, ёр бўлай сиза.

Чарх йигирсам, пул бўлади, янгажон

Бошим тўла гул бўлади, янгажон,

Олотингнинг манман деган йигити

Эшигимда қул бўлади, янгажон.

Маълумки, барча замонларда, ҳар қандай ҳудудда ҳам ичимлик суви масаласи катта муаммо бўлган. Гарчи Олот ва Қоракўл асрлар бўйи олдин Махондарё, кейинчалик Зарафшондан сув ичган бўлса-да, иқлим ўзгаришлари боис мазкур дарёлар қуригач, аҳоли қудуқ ва ҳовузлардан фойдаланишга мажбур бўлган. Айнан шу ҳолатлар ҳам халқ фольклор ижрочилигида ўз ифодасини топган. Жуда кўплаб айтимларда дарё, қудуқ, кўл ва сарҳовуз каби сув манбалари тилга олинади, ушбу мотивлар кўмагида айтувчининг юрак дарди, ижтимоий муаммолар ўзига хос тарзда ифода этилади:

Дарёлар бўйина қамиш битибди
Қамишни оралаб ёрим ўтибди,
Қамишни гўранлар қалам дегайсиз
Олағўз ёрима салом дегайсиз.

Сарҳовуз бўйинда толингиз борми
Иситмадан турар ҳолингиз борми,
Галмийсиз-гитмайсиз бизлар томона
Бизданам суюкли ёрингиз борми?

Қудук қаздим капчада
Ош пиширдим декчада,
Мани унутди дема
Ёрим, ризқинг токчада.

Қудук қазганларга салом беринглар
Ҳар куни уч бора таом беринглар,
Қудукни қазганда суви шўр чиқса
Айрондан тўлдириб бир жом беринглар.

Айрим халқ термалари шунчалик маҳорат ва иқтидор билан яратилганки, юксак адабиёт талабларига шунчалик моски, уни яратган халқ даҳасига беихтиёр таҳсин айтасиз. Масалан:

Дарёлар бўйинда ман мерган бўлсам
Отмасмидим сан болани ғоз этиб,
Етти кеча-етти кундуз тўй бериб
Ётмасмидим ёнгинангда ноз этиб.

Қаранг, тўртликда нафақат туроқлар, балки ички қофиялар ҳам мукамал ва гўзал: «ғоз этиб-ноз этиб», «отмасмидим-ётмасмидим». Бундан

шундай хулоса чиқадики, халқ орасида юксак истеъдод эгалари жуда кўп бўлган. Маданият ва маърифат марказларидан хийла узоқ манзилларда истиқомат қилган бу халқ ичида туғма шоирлар, қувваи ҳофизаси бениҳоя кучли инсонлар ҳам учраган. Шу ўринда, агар қиёслаш жоиз бўлса, бир фикрга диққат қилайлик. «Халқ сўзи» ёки «халқ куйи» деган иборалар бугун тез-тез учраб туради. Хўш, аслида бутун бошли халқ бирор шеър ёки куйнинг муаллифи бўлиши мумкинми? Бизнингча, йўқ. Чунки, ҳеч қайси замонда ҳам беш-ўн киши тўпланиб, «Келинлар, биргалашиб бир шеър ёки кўшиқ яратайлик» дея маслаҳатлашмайди. Халқ сўзи дея таърифланадиган кўшиқ матнини ҳам юқорида таъкидланганидек, асрлар тўзонида номи унутилган биронта истеъдодли шоир яратади. Худди шу каби исми унутилишга маҳкум бўлган биронта бастакорликка мойил инсон уни куйга солади. Табиатан камтарину камсуқум бўладиган бундай кишилар шоирликка ёхуд бастакорликка даъво қилишмайди, бағрикенг ва дарёдилликлари боис бугун яратиб, ижро этиб, кўнгли ором топиб, эртага унутиб юбораверади. Хотираси мустаҳкам халқ эса уни ўз маънавий мулкига, маданий меросига қўшиб олади.

Тарихий ўзгаришлар, сиёсий эврилишлар, табиий офатлар, ўзаро ички низолар, босқинчилик урушлари каби кўплаб факторлар бу ҳудуд халқининг иродасини кўп бора синовдан ўтказди. Минг йиллик тарихни қўятурайлик, кейинги икки юз йилда ҳам бу ҳудудда кўплаб ўзгаришлар рўй берди, тузумлар алмашди. Аввалига чор Россияси, кейинчалик Шўролар истибдоди остида яшаган халқ ўз маданияти, тили, миллий қадриятларини асраб қолиш учун уринди ва бунинг уддасидан чиқди. Демак, бугунги кунга қадар ўз тадқиқотчиларини кутиб ётган Олот халқ фольклор ижрочилиги ўз тарихий асосларига эга деб дадил айта оламиз. Гарчи Хоразм, Қашқадарё, Сурхондарё воҳалари каби бахшичилик мактаблари бўлмаса-да, ҳудуднинг ўзига хос ижро усули, айтим йўли, удумлари, расм-русумлари, анъаналари мавжуд. Истиқлол туфайли қайта кадр топган Олот фольклор ижрочилиги ўзбек халқ оғзаки ижодининг ажралмас бир бўлаги бўлиб, ҳали унинг очилмаган, ўрганилмаган қирралари жуда кўп. Мазкур илмий иш ана шу йўналишдаги илк қадамдир.

1.2. Бухоро вилояти Олот тумани фольклор ижрочилари.

Шўролар даврида нисбатан чекка ҳудудлар бир қадар эътибордан четда қолгани сир эмас. Одатда бундай олис туманларга марказнинг, раҳбариятнинг назаридан қолган, Шўро «дохийлари»нинг ғазабига учраганлар биринчи раҳбар қилиб юборилар, улар ҳам халқ турмуш тарзини яхшилаш, унинг маданиятини юксалтиришни эмас, қандай қилиб бўлмасин ўз чўнтагини қаппайтириш ва юқорига ёкишни ўйлашарди. Шу сабаб мустабид тузум даврида Олот тумани фольклор ижрочилигини тадқиқ этиш масаласини ҳеч ким ўйлаб кўрмаганди. Ўтмишда эса бу ҳудудда мадраса кўрган ўқимишли инсонлар бармоқ билан санарли эди. Ана шу факторлар боис туманда халқ оғзаки ижодини ўрганиш ва тўплаш билан ҳеч ким

шуғулланмаган. Фақат истиклол туфайлигина бу иш амалга ошди. Биз бу масалага бироз кейинроқ тўхталамиз.

Модомики тарих китобларида мазкур соҳага оид маълумотлар йўқ экан, юрт тарихини бир қадар билган инсонларнинг ҳикоялари ва хотираларига суянишга мажбурмиз. Кексаларнинг гувоҳлик беришларича, туманнинг барча ҳудудларида дойра ёки дотор жўрлигида қўшиқ айтадиган айтимчилар бўлишган. Обишоҳ қишлоғида 19-асрда яшаб ўтган Қорабахши мерган ҳам овчилик, ҳам ҳофизлик билан ном чиқарган. У пайтларда туман ҳудудида ўзлаштирилмаган ерлар, тўқайзорлар кўп бўлган. Бахши мерган ана шу тўқайларда ҳафталаб ов қилган. Тўй-маъракаларда эса бошқалардан эшитган ва ўзи тўқиган термаларни дотор жўрлигида куйлаган. Дадам, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, адиб Абдунаби Ҳамронинг ҳикоя қилишича, Қорабахши мерган катта бувим, яъни дадамнинг бувиларининг тоғаси бўлган. Оғзаки маълумотларга кўра, Қорабахши мерган томонидан куйланган «Олтин қовоқ» дostonи ўша пайтлар эл ичида анча машҳур бўлган. Унда ўша қишлоқда яшаган икки севишганнинг тақдири тўғрисида ҳикоя қилинган. Дoston сюжетига кўра, ўша қишлоқда яшаган Нурсарик исмли бой – тарихий шахс бўлиб, у қизини суйганига эмас, бошқага узатади, тўй куни эса баланд тут дарахти учига олтин қовоқ осдириб, мерганлар мусобақасини ўтказди. Дадамнинг айтишларича, Қорабахши мерган ушбу дostonда ўз қисматини куйлаган, бой қизи Гулқирмизнинг суйгани айнан унинг ўзи бўлган. Эсимда қолгани шуки, менинг болалик йилларимда дадам ушбу дostonни бошқатдан, «Тилло қўнғироқ» номи билан ёза бошлагандилар.

«Олтин қовоқ» дostonи ёзма шаклда сақланиб қолмаган, шунинг учун унинг одамлар оғзида юрган айрим бўлақларигина мавжуд.

Туманнинг Қўнғирот ҳудудида 20-аср бошларида яшаган Жуманиёз айтимчи ҳақида айрим оғзаки маълумотлар бор. Тили бироз чучуклиги учун уни Жуманиёз соқов деб аташган. Кексаларнинг айтишларича, айтимчи жуда гапга уста, ҳозиржавоб, хотираси ўткир киши бўлган. Ҳоҳлаган мавзусида термалар тўқиб, дойра жўрлигида айтиш қобилияти уни эл орасида машҳур қилган. Бугунги кунда ҳам тўй-ҳашамларда ижро этиладиган қуйидаги термалар унинг ижодига мансуб деб тахмин қилинади:

Ҳулкар билан Тарози

Бир-биридан норози,

Саҳар пайти қичқирар

Ҳамсоямнинг хўрози.

Ҳой бола, бомдодда келинг

Оёқяланг томда келинг,
Дадамнинг феъли кўп ёмон
Кундуз эмас, шомда келинг.

Жақала, жақала, жақала
Ариқ бўйин ёқала,
Қизлар сувга келганда
У ер-бу ерин чўқила.

Туманнинг Денов қишлоғида 19-асрда яшаган Ҳаббай бахши ижро этган қўшиқлар ҳозирда ҳам одамлар хотирасида. Бахшининг ижодида энгил юмор оҳанглари устувор бўлиб, у ўз айтимларида замона зайли, оддий меҳнаткашлар ҳаётидаги қийинчиликлар ва айрим ҳамқишлоқларининг ўзига хос қусурларини ҳажв остига олади.

Айтишларича, Денов қишлоғилик Мажумабой ўта бахил киши бўлган экан, Ҳаббал бахши томонидан шу бойга аталган қўшиққа эътибор қаратайлик:

Мажумабой тўй бердим деб гупиллар,
Қозонида олти биринч ҳилпиллар,
Меҳмонларнинг ош ейман деб
Томоқлари тирқиллар,
Баракалла, Мажумабой
Сенинг берган тўйингга.

Зиёфата бир бедана сўйдирди,
Нимтайини олиб буёна қўйдирди.
Нимтайи билан меҳмонлари тўйдирди
Баракалла, Мажумабой
Сенинг берган тўйингга.

Хавар қўйинг Қоракўла, Лебаба

Чавандозлар этсин отини това,
Хавар қўйинг юриб ўвама-ўва
Баракалла, Мажумабой
Сенинг берган тўйингга.

Демак, айтимлардаги сатрлар аён бўляптики, ўша пайтлар Туркменистоннинг Лебаб (аслида “Лаби об” – “Сув бўйидаги шаҳар” дегани. Атаманинг келиб чиқишига сабаб шуки, то 1922 йилгача Туркменистоннинг катта қисми Бухоро амирлиги тасарруфида бўлган) вилояти ва Қорақўл тумани Олот билан чегарадош бўлиб, ўртада савдо-сотиқ ва маданий алоқалар йўлга қўйилган, аҳоли қуда-анда бўлиб яшаган.

Ўтган асрнинг 60-70-йилларида туманнинг Жумабозор ҳудудида яшаган Аҳмад Нормаматов анча таниқли айтимчи бўлган. (У 1926 йилда Жумабозорда туғилган. 1943-1949 йиллари Иккинчи Жаҳон уруши иштирокчиси. Бухоро қишлоқ хўжалик техникуми бухгалтерия бўлимининг бир йиллик курсини битирган. 1950-51 йилларда хўжаликда ҳисобчи бўлиб ишлаган. 1951-1987 йилларда Олот тумани ирригация-мелиорация тармоғида гидромелиоратор бўлиб фаолият кўрсатган. Олти нафар фарзанднинг отаси. У 1997 йилда вафот этган). Асли касби мироб бўлиб, туман сув хўжалигида ишлаган Аҳмад бобо жуда ҳазилкаш, шўх термаларни кўп биладиган, халқ ўйинларини ҳам маромига етказиб ижро эта оладиган инсон сифатида ном чиқарган. Тўй-ҳамшамларда у санъаткорлар билан айтишувлар айтиб, аксарият ҳолларда ғолиб чиққан. Кексаларнинг айтишларича, овози бироз хирилдоқ, аммо ёқимли бўлган Аҳмад бобо усул ва нотага унча тушмаган, бироқ қувваи ҳофизаси ҳайратланарли даражада зўр бўлиб, соатлаб тўхтамасдан шўх термаларни айта олган. Ижро давомида кўшиқ матнига мос равишда қўл ҳаракатлари ва мимикадан усталик билан фойдаланиб, одамларни бетўхтов қулдирган. Таъкидлаш жоизки, хоразмлик машҳур Жумми «ших» услубига айнан ўхшаш бўлган бундай ижро йўли йўқолиб кетиш арафасида турибди. Қўйидаги термалар Аҳмад Норов ижодига мансуб деган фикрлар мавжуд:

Эшигингда тутинг бор
Хурмачада сутинг бор,
Дарвозангдан ўтмайман
Думи калта итинг бор.

Олисдаги баланд тоғлар

Устиндаги қор деб йиғлар,
Олтмишга кирган кампирлар
Етмишдаги чол деб йиғлар.

«Москвич»им каричний
Костюмим заграничний.
Ёр ёнима галанда
Бўларман симпатичний.

Туманнинг Томжиқ қишлоғида яшаб, узоқ йиллар раҳбарлик лавозимларида ишлаган маърифатли инсон марҳум Обид бобо Аҳадовни халқ ҳозир ҳам ҳурмат билан эслайди. Асли касби ўқитувчи бўлган Обид бобо халқ кўшиқларининг улкан билимдони эди. Ички маданияти кучли, барчани «сиз»лаб гапирадиган отахон ўзи ҳам ижод қилар, давр руҳига мос ва панд-насихатга бой шеърлар ижод қилиш билан бирга дойра жўрлигида термалар айтишни хуш кўрарди. Аҳмад бободан фарқли ўлароқ Обид бобонинг айтимларида қочиримлар, тагдор фикрлар бўлмас, барча кўшиқлари чуқур маъноли ва одоб доирасида эди. Унинг айтимларида мавжуд сиёсий тузумни мадҳ этиш, баландпарвоз руҳ етакчилик қилса-да, овози майин ва ширали, дойрани енгил ўйнатиб, очиқ чеҳра билан куйлаши томошабинни ўзига жалб этарди. Унинг хотираси фавқулодда кучли, қофия топишга уста, муомалага кирган ўзга тилларга мансуб сўзларни ҳам ўзбекчага қофиялаб кетаверарди.

Барча ишлар пахтада
Дам олмасдан вахтада,
Халқ мулкани еганлар
Ётишар авахтада...

Пахта билан тўлди қирлар-адирлар
Машина рулини тутди кадрлар...

Партиямиз —отамиз
Соясида ётамиз,
Пахтани тоза териб

Ҳукуматга сотамиз...

Обид бобонинг репертуарида булардан ташқари ҳам кўплаб айтимлар мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги ишқ-мухаббат ва одоб-ахлоқ мавзуларида яратилганди. Бу инсон туғма новатор, яъни яратувчанликка мойил бўлиб, аксарият ҳолларда ўзи битган шеърларни куйга солиб айтарди.

Яқин ўтмишга, 20-аср охирига назар соладиган бўлсак, бу йилларда Олот фольклор ижрочилиги ўзининг ҳадди аълосига кўтарилди. Ушбу илмий иш муаллифининг онаси, туманда таниқли санъаткор ва маданият жонкуяри Гулчехра Рўзикулова ўтган аср 80-йилларининг охирида тумандаги Болалар ижодиёт марказида фаолият кўрсатиб, у ерда «Ўзбегим» номли болалар фольклор гуруҳини ташкил этди. Гуруҳ йўқолиб кетаётган халқ кўшиқларини қайта тиклаб, тумандаги барча илм даргоҳлари ва ташкилотларда ўз концертларини намойиш этди. Унинг фаолияти кейинчалик Бухоро вилоят телевидениесида бир неча бор ёритилиб, бу борада газеталар саҳифаларида кўплаб мақолалар чоп этилди.

Гулчехра Рўзикулова кейинчалик, Олот шаҳар Маданият уйида фаолият олиб борган даврида туманда истиқомат қилган кўплаб кексаларни бирлаштирган “Наврўз” фольклор дастасини тузди. Унинг репертуаридаги кўшиқлар Олот шаҳридан Ҳайитгул момо Мавлонова, Жумахон Пўлатова, Денов қишлоқ фуқаролар йиғини Пичоқчи маҳалласидан Норхон момо Панжиева, Ҳайит момо Тошпўлатова, Болтагул Қутлиева, Қиртай маҳалласидан Сафия ая Раҳимова, Чағас қишлоғилик Олтин момо Баратова, Рўзибиби момо Раҳимова, Пичоқчи маҳалласидан Саъдулла бобо Ниёзов, Некбуви Тошева, Обиджон Аҳадовлар тилидан ёзиб олинган бўлиб, бу дурдоналар ёш авлодга мерос сифатида сақланиб қолгани таҳсинга лойиқдир.

Гулчехра Рўзикулова ушбу халқ кўшиқлари, термалар, аллалар, «келин салом»лар ва марсия кўшиқлари жамлаб, «Бухоро» нашриётида «Олот дурдоналари» ва «Жавоҳирлар хизинаси» номли икки тўпламини чоп эттиргани ҳам Олот фольклор ижрочилиги намуналарини сақлаб қолишда муҳим рол ўйнади.

Шу ўринда бир фикрни таъкидлаб ўтиш жоиз: халқ оғзаки ижодига мансуб асарлар адабиётга хос бўлган тартиб-қоидалар ва қатъий жанрларни ҳамиша ҳам тан олавермайди. Бир пайтлар «ёр-ёр» сифатида пайдо бўлган айтим даврлар ўтиши билан ўланга ёки аллага айланиши мумкин. Бу ҳолат замон руҳи, маҳаллий шароит ва айтувчининг инон-ихтиёри билан боғлиқ.

Якуний хулосалар

Ҳар қандай миллатнинг тарих саҳнасида узоқ вақт яшаши унинг қадимий қадриятлари ва ўлмас маданий меросига боғлиқ. Илдизлари теран дарахтлар узоқ умр кўрганидек, қадриятлари авайлаб сақланган халқ ҳам асрлар бўйи умргузаронлик қилиб, жаҳон тамаддунига ўз ҳиссасини қўша олади. Бу яхлитлик, бутунлик, энг аввало, халқнинг урф-одатлари, удумлари, маросимлари, қўшиқлари ва адабиётида ўз аксини топади. Миллий қадриятларни авайлаб сақлаш учун эса юртда маърифатга ниҳоятда улкан аҳамият қаратиш талаб этилади.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач, мамлакатнинг Биринчи Президенти Ислон Каримов раҳнамолигида халқнинг ўзлигини таниш, қадриятларга қайтиш жараёни шиддат билан кечди. Қисқа даврда асрларга татиғулик ишлар амалга оширилди. Бугун мамлакатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг китобхонликка, мутолаа маданиятига кўрсатаётган ғамхўрлиги янада улкан ишларга йўл очиб беради. Шу маънода халқнинг миллий қадриятларини тағин-да чуқуррақ ўрганиш ва тарғиб этиш учун бугун барча имкониятлар мавжуд. Янги яратиладиган китоблар орасида фольклор қўшиқлари, маросимларни китобхонга етказувчи тўпламлар ҳам бўлиши лозим. Бу эса тадқиқотчилардан янада самаралироқ меҳнат қилишни талаб этади.

Бухоро вилояти Олот тумани фольклор ижрочилиги ҳам ўз кашфиётчиларини кутиб ётган очилмаган қўриқдир. Унинг яратилиш тарихи, бетакрор удумлар, халқ орзу-армонлари акс этган битиклар ва айтимлар, ёш фольклор ижрочиларини топиш ва тарбиялаш, улар ижодини кенг тарғиб этиш бугунги куннинг кечиктириб бўлмайдиган вазифасидир. Чунки, тарих гувоҳки, не-не халқлар, қавмлар ўз миллий қадриятларини асрай олмаганлиги туфайли йўқликка юз тутган.

Биз ушбу илмий ишда Бухоро вилояти Олот тумани фольклор ижрочилиги борасидаги умумий тасаввур ва хулосаларни баён этдик. Ҳолбуки, ушбу соҳа алоҳида, кенг кўламли тадқиқотни талаб этади. Келгусида ушбу мавзунини чуқурроқ ўрганиш ва халқ дурдоналарини халқнинг ўзига қайтариш режаларимиз бор.

2015-2016 й, Тошкент-Бухоро.